

Juridiskās psiholoģijas jēdziens un nozīme

Uldis Miķelsons

Juridiskā psiholoģija ir zinātne, kurā pēta psiholoģijas likumsakarību izpausmi tiesību normu izstrādes un piemērošanas praksē. Šī zinātnes apakšnozare raudies kā likumsakarīgs rezultāts mūsdienu zinātnei tipiskajām diferenciacijas un zinātņu integrācijas tendencēm sarežģītu sociālpsholoģisku, kriminogēnu un tiesisku problēmu risināšanas ietekmē.

Juridiskā psiholoģija ir salīdzinoši jauna zinātne,¹ tāpēc līdz šim *Latvijas Zinātnes Padome* to nav ietvērusi Latvijas zinātņu nozaru un apakšnozaru formālajā sarakstā. Tomēr juridiskās psiholoģijas zinātnisko atziņu sistēma pašlaik ir jau diezgan sīki un plaši izstrādāta, turklāt tās atziņas un ieteikumi tiek arī plaši pielietoti praktizējošo juristu darbā. Tāpēc nav iemeslu, lai šī zinātnes jomas teorētiskā attīstība paliktu novārtā.

Saskaņā ar Latvijas Zinātnes Padomes (LZP) apstiprināto anotāciju, psiholoģija tiek definēta šādi: «Psiholoģija ir zinātne, kurā pēta psihi, psihiskās parādības un to rašanos, attīstību un izpausmes, atklājot darbības likumsakarības dažādu izziņas (kognitīvo) procesu, personības veidošanās un sociālo attiecību līmenī, kā arī cilvēka garīgās dzīves dažādās izpausmes, garīguma veidošanās nosacījumus un faktoros.»² LZP apstiprinātajā klasifikācijā kā psiholoģijas apakšnozares minētas – vispārīgā psiholoģija, personības psiholoģija, daiļrades psiholoģija, sociālā psiholoģija, etniskā psiholoģija, klīniskā psiholoģija, pedagoģiskā psiholoģija un attīstības psiholoģija.³

No šīm vistuvāk juridiskajai psiholoģijai ir sociālā psiholoģija, kura tiek definēta šādi: «Sociālā psiholoģija ir zinātnes apakšnozare, kurā pēta cilvēka uzvedības likumsakarības, ko nosaka piederība sociālajām grupām, kā arī šo grupu psiholoģiskās īpatnības, kā arī veic sociālās domāšanas, sociālo ietekmju un cilvēku sociālo

¹ Padomju režīma apstākļos valdošajai nomenklatūrai nebija izdevīgi, lai cilvēki spētu objektīvi novērtēt pastāvošās sistēmas īpatnības, tāpēc juridiskā psiholoģija nedaudz attīstījās vienīgi milicijas un specdienestu mācību iestādēs kā speckurss, un iekļāva vienīgi tos aspektus, kuri attiecās uz šo dienestu profesionālo darbību.

² Sk.: <http://www.lzp.lv/latv/nozares.htm>

³ Sk.: http://www.lzp.lv/latv/zin_noz_sar.htm

attiecību izpēti mikrolīmenī, mezolīmenī un makrolīmenī, balstoties uz saskarsmes kategoriju.»⁴

Tomēr, pēc autora domām, nebūtu pareizi juridisko psiholoģiju uzskatīt vienīgi par sociālās psiholoģijas virzienu, jo juridiskā psiholoģija ietver daudz tādus novirzienus, kuri pārsniedz sociālās psiholoģijas priekšmetu, iekļaujoties jau citu zinātņu laukā.

Juridiskā psiholoģija attīstījās kopš XVIII gs., kā zinātne to sāka formulēt XIX gs. beigās, bet visā XX gs. tika bagātīgi izstrādāta tās tiesisko atziņu sistēma. Starp zinātniekiem, kuri uzsāka tās zinātnisko atziņu sistēmas izstrādi, var minēt Krievijas zinātniekus M. Ščerbatovu, I. Posoškovu, V. Elpatjevski, P. Lodiju, L. Gordijenko, H. Šteļceru, I. Barševu, K. Jaņevski, A. Freze, L. Vladimirovu, Vācijas psihologus I. Gofbaueru, I. Fridrihu, V. Šternu, atzīto kriminālistu H. Grosu, Francijas izcilo matemātiķi Laplasu, psihologus A. Bine, Klaparedu, ASV psihologus Meijersu, M. Ketelu un daudzus citus. Nozīmīgu ieguldījumu juridiskās psiholoģijas un tiesu ētikas izstrādē deva arī juristi, piemēram, pazīstamais Krievijas jurists A. Koni u.c.

1997. gadā Sankt-Pēterburgas Universitātes izdotajā V. Vasiļjeva mācību grāmatā «Juridiskā psiholoģija» šī zinātnes apakšnozare definēta šādi: «Juridiskā psiholoģija ir zinātniski – praktiska disciplīna, kura pēta sistēmas *cilvēks - tiesības* psiholoģiskās likumsakarības, izstrādā rekomendācijas kas vērstas uz šīs sistēmas efektivitātes paaugstināšanu.»⁵

Šajā definīcijā uzmanību pievērš diezgan neparasts jēdziens: **sistēma: cilvēks – tiesības**. V. Vasiļjevs norāda, ka «juridiskās psiholoģijas metodoloģisko pamatu veido sistēmiski – strukturāla analīze cilvēku darbības procesam, kas tiek izskatīts saistībā ar personības struktūru un tiesību normu sistēmu».⁶ V. Vasiļjevs vēl piebilst, ka šīs zinātnes uzmanības centrā atrodas cilvēka un tiesību, kā vienotas sistēmas, saskaņošanas problēmas. Viņš arī uzsver, ka balstās uz principiālu pieeju, ka tiesību piemērošanas praksē psiholoģiskās likumsakarības iedalās divās lielās kategorijās: likumpaklausīga uzvedība un uzvedība, kas saistīta ar kaut kadiem

⁴ Sk.: <http://www.lzp.lv/latv/nozares.htm>

⁵ Васильев В. Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 656 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)

⁶ Turpat

likumpārkāpumiem. Šāda pieeja nosaka arī viņa veidoto juridiskās psiholoģijas struktūru un tās zinātnisko atziņu hierarhiju.

Šādu V. Vasiļjeva pieeju autors vērtē gan kā ļoti veiksmīgi vienos aspektos, gan kā ne visai veiksmīgu citos, proti – autoram šķiet ļoti veiksmīga pieeja norādīt uz sistēmu «cilvēks – tiesības» kā uz juridiskās psiholoģijas pamatu, tajā pašā laikā vēlme jebkuru cilvēka uzvedību no psiholoģisko likumsakarību izpētes viedokļa ierindot vai nu vienā vai arī otrā grupā atkarībā no šīs uzvedības tiesiskajiem aspektiem, autoram šķiet nepareiza un psiholoģijas zinātnes metodoloģisko pamatu kropļojoša.

Kaut arī juridiskā psiholoģija lielā mērā ir integrāla zinātne (starpzinātne, kuras priekšmets iesniedzas vairāku zinātņu jomā), tomēr nebūtu pareizi uzskatīt, ka tā radusies juridiskās zinātnes un psiholoģijas integrācijas rezultātā, kā to uzskata V. Vasiļjevs. Pēc autora domām, tā tomēr ir un paliks psiholoģijas zinātnes apakšnozare, kuras atziņas plaši un daudzveidīgi tiek pielietotas tiesību normu izstrādes un piemērošanas gaitā.

Sistēmu *cilvēks – tiesības* V. Vasiļjevs savā grāmatā plašāk neaplūko, taču saskaņā ar autora viedokli tā ļoti precīzi parāda gan juridiskās psiholoģijas vietu zinātņu sistēmā, gan arī tās objektā ietvertās pamatlikumsakarības.

Balstoties uz vispārējās psiholoģijas, saskarsmes psiholoģijas un psihofizioloģijas atziņām, zināms, ka jebkura cilvēka visu aktivitāti nosaka viņa iedzimtās (dabiskās jeb instinktīvās) vajadzības, kā arī dzīves laikā iegūtās [pseido]vajadzības, proti – neīstenotas (nerealizētas) vajadzības izraisa psihisku un psihofizioloģisku nemieru vai pat trauksmi, aktivē neurohormonālo sistēmu un liek cilvēkam pievērst uzmanību noteiktiem ārējās vides apstākļiem, pamudinot mijiedarboties ar tiem noteiktā veidā. Savukārt jau īstenotas vajadzības rada gandarījuma un iekšējas saskaņas sajūtu (kas tieši tāpat kā trauksme saistīta ar noteiktiem psihofizioloģiskajiem procesiem organismā, tajā skaitā noteiktu hormonu izdalīšanos).

Piemēram, neīstenota sociālās atzinības vajadzība pamudina cilvēku uz sociālo saskarsmi, kuras laikā tādā vai citādā veidā (šis veids, kā arī izvēlēta sociālā grupa un saskarsmes apstākļi atkarīgi no cilvēka dzīves pieredzes, iespējām un personības īpatnībām) cilvēks cenšas ieņemt noteiktu vietu sociālajā hierarhijā, kā arī noteiktā

veidā attiecās pret citiem cilvēkiem, viedojot tāda vai citāda veida savstarpējās attiecības. Citu vajadzību īstenošana arī līdztekus izpaužas cilvēka aktivitātē, kas viss kopumā rada cilvēka **socializācijas** pamatu un sarežģītu cilvēku savstarpējās saskarsmes un attiecību pasauli.

Starp daudzajām cilvēku saskarsmes izpausmēm sastopamas gan apkārtējiem cilvēkiem labvēlīgas, gan nelabvēlīgas, tāpēc kopš valsts izveidošanās laikiem cilvēki tiesību normās definē cilvēku noteiktas darbības, kā arī tajās iesaistīto personu tiesības, pienākumus un atbildību, lai regulētu cilvēku savstarpējo saskarsmi iespējami efektīvā un labvēlīgā veidā.

Tajā pašā laikā autors vēlas uzsvērt, ka cilvēku aktivitāti primāri nosaka viņu vajadzības, nevis viņu attieksme pret tiesību normatīvo reglamentāciju.

Daudzi cilvēki gan cenšas noteiktās situācijās apzināti ierobežot vai izmainīt savu aktivitāti atbilstīgi tiesiskajiem nosacījumiem, tomēr šāda ietekme ir sekundāra, proti – cilvēki tā rīkojas tāpēc, lai ar likumpaklausīgu uzvedību īstenotu kaut kādas citas savas vajadzības, piemēram, sociālās piederības vajadzības, ja viņi vēlas būt piederīgi inteligentu cilvēku sabiedrībai. Tiesību normu principiāla ievērošana pilnīgi nesaistīti ar cilvēka iedzimtajām vajadzībām jau norāda uz psihiskas novirzes esamību šī cilvēka personībā. Tāpēc minēto V. Vasiļjeva pieeju autors vērtē kā metodoloģiski kļūdainu.

Normatīvā reglamentācija mūsdienās kļuvusi ārkārtīgi daudzpusīga, tomēr tās pamatmērķis – cilvēku uzvedības un savstarpējo attiecību regulācija **atbilstīgi cilvēku vajadzībām** – būtībā ir palicis nemainīgs. Kaut arī paši juristi sava amata funkcijas faktiski veic tādēļ, lai īstenotu savas vajadzības, turklāt ik dienu viņi saskaras ar visdažādākajām citu cilvēku vajadzībām, kuras šie cilvēki cenšas īstenot ar jurista palīdzību, diemžēl nevienā normatīvajā aktā nav pat pieminēts tāds jēdziens, kā cilvēku vajadzības.

Bez tam jānorāda, ka lielākā daļa praktizējošo juristu un tiesību zinātnieku vispār maz pievērš uzmanību cilvēku uzvedības psiholoģiskajām likumsakarībām, tāpēc, diemžēl, nereti pilda savus amata pienākumus nekvalitatīvi, dažkārt pat nodarot kaitējumu citiem cilvēkiem.

Šajā sakarā, pirmkārt, autors vēlas izvirzīt tēzi, ka cilvēku vajadzības, kā psiholoģijas izpētes priekšmets, tiesību normu sistēmā jāsaista ar **cilvēktiesību**

definīciju. Tāpēc cilvēktiesību normatīvo reglamentāciju lietderīgi izvērtēt un pilnveidot, ievērojot psiholoģijas konstatētās atziņas šajā jomā, un cilvēktiesību normas juristiem vienmēr jāpielieto kā savas profesionālās darbības pamatu jebkurā tiesību nozarē. Cilvēktiesības tādēļ jau arī ir nostiprinātas starptautiskā un konstitucionālā līmenī, lai tās kalpotu par pamatu citu tiesību aktu piemērošanai, regulējot cilvēku savstarpējās attiecības.

Otrkārt, autors vēlas uzsvērt juridiskās psiholoģijas zinātnisko atziņu sistēmas pastāvīgas pilnveidošanas un šo atziņu apguves nozīmi. Īpaši svarīgi, lai tā tiktu iekļauta tieši juristu sagatavošanā un tālākizglītošanā, jo juristi savā profesionālajā darbībā visvairāk saskarās ar neskaidru motīvu ietekmētu cilvēku dažādām, sarežģītām savstarpējām attiecībām un dažādu uzvedību nereti neskaidros apstākļos, turklāt juristiem jāprot šādos apstākļos rīkoties maksimāli precīzi, efektīvi un savlaicīgi.

Jebkuram juristam, neatkarīgi no viņa specializācijas, jābūt ar teicamām saskarsmes iemaņām un dziļu izpratni par cilvēku vajadzībām un to izpausmes likumsakarībām!

Var pieminēt, ka, diemžēl, vismaz policijā strādā arī daudzi tādi cilvēki, kuru saskarsmes iemaņas, kā arī zināšanas par cilvēku uzvedības psiholoģiskajiem apstākļiem ir zem vidējā līmeņa. Tas arī ir viens no iemesliem policijas nereti nekvalitatīvajai darbībai un pieļautajiem likumpārkāpumiem.

Šādas situācijas izmainīšana jau ir mācību iestāžu atbildība, kurās tiek sagatavoti policisti, kā arī policijas vadības atbildība, nosakot kritērijus un kārtību policijas darbinieku atlasē un tālākizglītošanā. Likumsakarīgi, ka šāda situācija var izmainīties tikai tad, ja akadēmiskais personāls un tiesībsargājošo iestāžu vadība skaidrāk apzināsies juridiskās psiholoģijas nozīmi un labāk izpratīs tās būtību, neuzskatot to par vienīgi kaut kādu fakultatīvu, neaktuālu kursu.

Saskaņā ar ar autora viedokli, juridisko psiholoģiju var definēt kā psiholoģijas apakšnozari, kurā pēta cilvēka uzvedības, saskarsmes, uztveres, motivācijas un citu psihisko procesu likumsakarības cilvēku savstarpējā mijiedarbībā tiesiski nozīmīgos apstākļos, nolūkā izstrādāt ieteikumus tiesību normu izstrādes un piemērošanas efektivitātes paaugstināšanai atbilstīgi cilvēku vajadzībām.

Starp juridiskās psiholoģijas sistēmā ietvertajiem virzieniem, kā būtiskākos var minēt šādus:

1. Likumdošanas procesa psiholoģija;
2. Pārvaldes un tiesisko attiecību psiholoģija uzņēmējdarbības jomā;
3. Operatīvās darbības psiholoģija;
4. Izmeklēšanas psiholoģija;
5. Noziegumu prevencijas psiholoģija;
6. Penitenciārā un noziedznieku rehabilitācijas psiholoģija;
7. Tiesu psiholoģiskās, psihiatriskās un poligrāfa ekspertīzes metodika.

Juridiskās psiholoģijas studiju gaitā apgūtās zināšanas, prasmes un iemaņas juristi, strādājot praktiskā darbā izmeklēšanas jomā, var pielietot šādiem uzdevumiem:

- 1) Noziedzīgu nodarījumu (īpaši vardarbīgo nodarījumu) subjektīvās puses apstākļu pareizai izpratnei, lai nodrošinātu precīzu nodarījuma juridisko kvalifikāciju;
- 2) Noziegumu kriminālistiskā raksturojuma⁷ psiholoģiski nozīmīgo apstākļu izpratnei; situatīvai izpētei⁸ noziegumu izmeklēšanas gaitā, nosakot saistības starp noziegumā iesaistīto nezināmo personu psihisko procesu īpatnībām un viņu veikto nozieguma izdarīšanas veidu un to atspoguļošanas nozieguma pēdās, nolūkā atklāt jaunus nozieguma apstākļus un informācijas avotus par to, izveidot nezināmās personas psiholoģisko portretu, kā arī prognozēt šīs personas turpmāk veiktus noziegumus un uzvedību noteiktās situācijās;
- 3) Nozieguma izdarītāju personības, veikto darbību motīvu un līdzdalībnieku savstarpējo attiecību izpratnei; noziedzīgu grupu un organizāciju veidošanās un darbības psiholoģisko faktoru izpratnei un to ietekmēšanas iespēju noteikšana;
- 4) Noziegumā cietušo personu un aculiecinieku personības, attieksmes pret nodarījumu un tā izdarītāju izpratnei; viktīmas uzvedības⁹ pareizai izpratnei;
- 5) Notikuma vietā atrodošos personu un liecinošo personu psihiskā stāvokļa pareizai novērtēšanai, labvēlīgas saskarsmes nodrošināšanai aptaujas un nopratināšanas

⁷ Kriminālistiskos jēdzienus skat.: Noziegumu izmeklēšanas metodika. Mācību grāmata. / Autoru grupa prof. A.Kavaliņa vadībā. – Rīga: LPA, 2000. – 459 lpp.

⁸ Miķelsons U. Situācijai izpēte noziegumu izmeklēšanā : Maģistra darbs. – Rīga: LPA, 1998. – 82 lpp.

⁹ Par viktīmu uzvedību sauc vardarbīgu vai mantisku noziegumu upuriem tipisku uzvedību, kas ir viens no cēloņiem tam, ka pret šo personu veikts noziegums. Tomēr jāuzsver, ka plaši pieņemtais priekšstats, ka viktīma uzvedība ir noziegumu provocējošs faktors, ir kļūdaina. Noziegumu izraisa nevis viktīma uzvedība, bet gan nozieguma izdarītāja nostādnes, attieksme, motīvi un mērķi. Viktīma uzvedība ir faktors vienīgi tam, ka konkrētais noziegums ir vērstis tieši pret šo upuri.

gaitā, kā arī citu darbību gaitā, kuras tiek veiktas notikuma vietā; krīzes situāciju risināšanas veiksmīgas taktikas izvēlei, tajā skaitā veicot sarunas ar ķīlnieku sagrābējiem, pašnāvniekiem, psihiski nelīdzsvarotām personām utt., sākotnējās psiholoģiskās palīdzības nodrošināšanai šoka stāvoklī esošām personām notikuma vietā;

- 6) Nopratināšanas un operatīvās aptaujas efektivitātes paaugstināšanai, pareizi pielietojot psiholoģiski pamatotus dažādus taktiskos paņēmienus;
- 7) Citu izmeklēšanas darbību, kurās notiek mijiedarbība ar izmeklēšanā iesaistītām personām, piemēram, uzrādīšanas atpazīšanai, izmeklēšanas eksperimenta, liecību pārbaudes uz vietas, efektivitātes paaugstināšanai, pielietojot psiholoģiski pamatotus taktiskos paņēmienus un nodrošinot iesaistīto personu psihiskā stāvokļa un psihisko procesu pareizu novērtēšanu atbilstīgi izmeklēšanas darbības uzdevumiem;
- 8) Liecinošas personas, kā arī operatīvās darbības procesā iesaistītas personas apzinātas maldināšanas (melu) konstatēšanai, kā arī šādu personu psihiskā stāvokļa un attieksmes pret noteiktiem apstākļiem diagnosticēšanai nopratināšanas vai aptaujas laikā;
- 9) Izmeklēšanas, meklēšanas un kriminālmeklēšanas versiju izstrādes efektivitātes un precizitātes paaugstināšanai;
- 10) Taktiskā riska pareizai izvērtēšanai un situācijas izmaiņu prognozēšanai operatīvo kombināciju un taktisko operāciju gaitā;
- 11) Operatīvās darbības procesā iesaistīto personu, tajā skaitā gan slepenā sadarbībā iesaistāmo / iesaistīto personu, gan operatīvā izstrādē ietvertu personu psihiskā stāvokļa, personības īpašību, motivācijas, savstarpējo attiecību starp dažādām personām un attieksmes pret noteiktiem apstākļiem pareizai un pietiekami pilnīgai novērtēšanai, lai nodrošinātu operatīvās darbības pasākumu kvalitāti un efektivitāti;
- 12) Dažādu sociālo grupu pārstāvju, tajā skaitā nepilngadīgo, narkomānu, recidīvistu, noteiktu etnisko grupu pārstāvju, personu ar seksuālās orientācijas novirzēm, personu ar psihisko procesu novirzēm u.c. personu psihisko procesu izpausmju īpatnību pareizai novērtēšanai likumpārkāpumu prevencijas un atklāšanas procesā;

- 13) Veiksmīgas profesionālās sadarbības nodrošināšanai ar citiem tiesībsargājošo iestāžu darbiniekiem un iedzīvotājiem;
- 14) Veiksmīga izmeklēšanas / kriminālmeklēšanas darba plānošanai un darba organizācijai, ievērojot savu, kā arī citu personu vajadzību izpausmes un personības īpatnības.

Visi šie uzdevumi ietver vēl virkni nianse un ir saistīti ar citiem nozīmīgiem praktiskā darba apstākļiem.

Ievērojot minēt, pēc autora domām, juridisko psiholoģiju nepieciešams apstiprināt Latvijas Zinātnes Padomē kā psiholoģijas zinātnes patstāvīgu apakšnozari, veicinot arī zinātniskus pētījumus šajā jomā, kā arī ietvert šo kursu visu juridisko augstskolu studiju programmā.¹⁰

¹⁰ Patlaban juridiskā psiholoģija ietverta tikai dažu juridisko augstskolu tiesību zinātņu programmā